

Μπένεντικτ Άντερσον

## ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Στοχασμοί για τις απαρχές και  
τη διάδοση του εθνικισμού

Μετάφραση: ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΝΕΦΕΛΗ/ΙΣΤΟΡΙΑ

---

Μπένεντικτ Άντερσον: *Φαντασιακές κοινότητες – Στοχασμοί για τις  
απαρχές και τή διάδοση του εθνικισμού / 2*

Υπεύθυνος σειράς: Αντώνης Λιάκος

Επιμέλεια σειράς: Έφη Γαζή

Στη Μαμά και στην Ταντιέ  
με αγάπη και ευγνωμοσύνη

## ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι σκέψεις μου αναφορικά με τον εθνικισμό έχουν επηρεαστεί βαθιά, πράγμα που θα αναγνωρίσει εύκολα ο αναγνώστης, από τα κείμενα του Έριχ Άουερμπαχ, του Βάλτερ Μπένγιαμιν και του Βίκτορ Τέρνερ. Κατά τη συγγραφή αυτού του βιβλίου, οι κριτικές παρατηρήσεις του αδελφού μου Πέρυ Άντερσον, του Άντονι Μπάρνερ και του Στήβεν Χέρντερ στάθηκαν ευεργετικές. Ο Τζ. Α. Μπάλαρντ, ο Μοχάμετ Σάμπας, ο Πήτερ Κάτζενσταϊν, ο εκλιπών Ρεξ Μόρτιμερ, ο Φράνσις Μάλερν, ο Τομ Ναφν, ο Σιράϊσι Τακάσι, ο Τζιμ Σήγκελ, η Λώρα Σάμερς, η Έστα Ούγκαρ μού παρείχαν την πολύτιμη βοήθειά τους με ποικίλους τρόπους. Κανένας, φυσικά, από αυτούς που με βοήθησαν με τα κριτικά σχόλιά τους δεν πρέπει να θεωρηθεί υπεύθυνος για τις ανεπάρκειες του κειμένου, οι οποίες βαραίνουν εμένα εξ ολοκλήρου. Θα πρέπει να προσθέσω ότι αντικείμενο των σπουδών μου καθώς και της ερευνητικής μου δραστηριότητας είναι η Νοτιοανατολική Ασία. Αυτή η εξήγηση ίσως ερμηνεύσει κάποιες κατευθύνσεις και κάποιες επιλογές παραδειγμάτων και ίσως περιορίσει την αξίωση για καθολική ισχύ των επιχειρημάτων.

Θεωρεί καθήκον του να κάνει ιστορία ενάντια στο ρεύμα.

Walter Benjamin, *Illuminations*

Απ' όλων των ειδών το ανακάτεμα  
προήλθε ο Άγγλος, ένα συνονθύλευμα:  
Στη δίψα των βιασμών και στη μανία του πόθου  
γέννημα ενός Βρεταννού και ενός Σκότου:  
Το βλαστάρι της γενιάς τους έμαθε γρήγορα να συγκατανεύει  
και στο ρωμαϊκό αλέτρι τα βόδια να ζεύει:  
Έτσι γεννήθηκε μια φυλή μπασταρδεμένη  
δεν είχε όνομα, έθνος, γλώσσα: δεν ήταν ξακουσμένη  
Στις ζεστές της φλέβες κυλάνε τώρα οι μείξεις  
της ένωσης ενός Σάξονα και ενός Δανού εγχύσεις.  
Ενώ οι απεχθείς του κόρες, στο δίκιο των πατέρων πιστές,  
δέχτηκαν όλα τα έθνη με αχαλίνωτες ορμές  
Στο κοπάδι αυτό το εμετικό  
έτρεχε φινό αίμα αγγλικό

Daniel Defoe, *The True-Born Englishman*

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα .....	11
Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση .....	15
1. Εισαγωγή .....	21
2. Πολιτισμικές ρίζες .....	31
3. Οι απαρχές της εθνικής συνείδησης .....	71
4. Κρεολοί πρωτοπόροι .....	85
5. Παλιές γλώσσες, νέα μοντέλα .....	111
6. Επίσημος εθνικισμός και ιμπεριαλισμός .....	133
7. Το τελευταίο κύμα .....	173
8. Πατριωτισμός και ρατσισμός .....	213
9. Ο Άγγελος της Ιστορίας .....	234
10. Απογραφή, χάρτης, μουσείο .....	245
11. Μνήμη και λήθη .....	278
Βιβλιογραφία .....	307

## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα θέματα για ανάλυση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Εμπεριέχει έννοιες (έθνος, εθνική ιδεολογία, εθνική ταυτότητα κ.ο.κ.) με χαμαιλέοντικο φύση που προσαρμόζονται κάθε φορά και παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο που τις δημιουργεί και τις φιλοξενεί. Ως εκ τούτου, η απόπειρα διατύπωσης θεωρητικών προτάσεων με περιεκτικό όσο και επαρκώς αναλυτικό χαρακτήρα είναι εξαιρετικά επίπονη. Αν και η εμπειρική έρευνα και η ανάλυση πλαισίου παρέχει αρκετές φορές σημαντικά πορίσματα σε ό,τι αφορά τις επί μέρους σηματοδοτήσεις, νοσηματοδοτήσεις και χαρακτηριστικά των όρων έθνος και εθνικισμός, η απουσία συνολικών θεωρητικών θέσεων ενισχύει τον κίνδυνο της τραγικής ειρωνείας: οι εμπειρικές προσεγγίσεις με την έμφαση στο μερικό και το συγκεκριμένο ενδυναμώνουν εμπέσωσ πλην σαφώς μια από τις βασικότερες αξιωματικές αρχές του εθνικισμού, την έννοια της μοναδικότητας και της εκ των προτέρων ιδιαιτερότητας.

Γι' αυτό το λόγο, έργα όπως οι *Φαντασιακές Κοινότητες* του Benedict Anderson αποκτούν ξεχωριστή σημασία. Παρά το γεγονός ότι βασίζονται σε ένα πλουσιότατο εμπειρικό υλικό, αναδεικνύουν την καθολικότητα και την ενιαία φύση μερικών από τα εξέχοντα χαρακτηριστικά του εθνικισμού. Διατυπώνεται έτσι ένας σαφής θεωρητικός προβληματισμός που διαβλέπει την ενότητα πίσω από την πολυμορφία και προσφέρει τη δυνατότητα ουσιαστικότερης κατανόησης του φαινομένου σε διαφορετικά χωρο-χρονικά πλαίσια.

Η θεωρητική πρόταση που διαμορφώνει η μελέτη αυτή χαρακτηρίζεται από ουσιαστική πρωτοτυπία στη σύλληψη και την τεκμηρίωση. Αξιοποιώντας την εμπειρία του κοινωνικού ανθρωπολόγου, ο Benedict Anderson εστιάζει το ενδιαφέρον του στα ζητήματα της κοινότητας και των μηχανισμών συγκρότησής της. Τα αποτελέσματα είναι θεαματικά. Σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις στον εθνικισμό οι οποίες προτάσσουν οικονομικές ή πολιτικές παραμέτρους, ο Anderson στρέφεται κατ' αρχήν στις πολιτισμικές συνιστώσες του φαινομένου. Διερευνά τις διαδικασίες συγκρότησης κοινοτήτων με κοινή κοσμοθεώρηση. Υπογραμμίζει και αναλύει κυρίως εκείνα τα στοιχεία που προσέφεραν τη δυνατότητα ανάπτυξης του εθνικισμού. Ορισμένα από αυτά άρχισαν να αποκτούν σαφή χαρακτηριστικά ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα. Μπορεί να αναφερθεί η γεωγραφική κατανομή και οριοθέτηση των χριστιανικών δογμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο και η σταδιακή αποσύνθεση της ενιαίας κοινότητας των χριστιανών. Η παρακμή των παραδοσιακών πολιτικών καθεστώτων, με προεξάρχουσα την κληρονομική βασιλεία και κατά συνέπεια η αποσταθεροποίηση των αρχών υπακοής και αφοσίωσης προς αυτά. Η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών εκτύπωσης και διάδοσης εντύπων που στη συνάντησή τους με τον καπιταλισμό (ο όρος που χρησιμοποιεί ο σ. για να περιγράψει το φαινόμενο είναι *print capitalism*, δηλ. έντυπος καπιταλισμός) δημιούργησαν νέα δίκτυα ανθρώπινης επικοινωνίας. Η εξέλιξη της τεχνολογίας, οι εξερευνήσεις και οι ανακαλύψεις που μετέβαλαν δραστικά τις αντιλήψεις για τη φύση και το χρόνο. Όλα αυτά τα στοιχεία προσεγγίζονται στην οπτική της πολιτισμικής ανάλυσης η οποία τόσο εύστοχα ορίζει τα έθνη ως φαντασιακές κοινότητες και περιγράφει ακριβώς τις συνθήκες της φαντασιακής θέσμισης αυτών των κοινοτήτων.

Δεν πρόκειται πάντως για μια μονομερή ανάλυση αφού ο συγγραφέας σε καμιά περίπτωση δε χαρακτηρίζει τον εθνικισμό αποκλειστικά πολιτισμικό φαινόμενο με ανύπαρκτες ή ασαφείς πολιτικές επιδιώξεις και χαρακτηριστικά. Παρά το ενδιαφέρον



του για τις πολιτισμικές καταβολές του εθνικισμού, ο Anderson ορίζει τα έθνη ως φαντασιακές πλήν όμως πολιτικές κοινότητες. Τόσο στην αρχική αλλά κυρίως στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του έργου του (στην οποία βασίζεται η παρούσα μετάφραση), η ανάλυση αφορά επίσης και στον πολιτικό σχεδιασμό της δόμησης του έθνους. Στο ρόλο δηλαδή του κράτους και στην ανάπτυξη μηχανισμών εθνικής ενσωμάτωσης όπως η εκπαίδευση και η επίσημη καθιέρωση των εθνικών γλωσσών, αλλά και σε άλλες πρακτικές όπως οι κρατικές απογραφές, τα μυσεία και οι χάρτες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συλλογικής εθνικής συνείδησης.

Είναι πολύ σημαντικό και ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι αυτού του τύπου ο θεωρητικός προβληματισμός εμπλουτίζεται διαρκώς με παραδείγματα από ένα εμπειρικό υλικό που περιλαμβάνει αναφορές όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στη νοτιοανατολική (κυρίως) Ασία, την Αφρική και την Αμερική. Άλλωστε αυτός ο συνδυασμός θεωρητικής επιχειρηματολογίας και εμπειρικής τεκμηρίωσης έχει αναδείξει τις *Φαντασιακές Κοινότητες* σε έργο μοναδικό σε εμβέλεια, βάθος και πυκνότητα. Με το εύρος και την πρωτοτυπία του κατορθώνει να καλύψει ένα σημαντικό κενό στον ερευνητικό και διανοητικό χώρο που αναφέρεται όχι μόνο στον εθνικισμό αλλά και στην αποικιοκρατία, στην απο-αποικιοποίηση καθώς και στα προβλήματα των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών.

Τέλος, μια σημειώση για τον αναγνώστη της ελληνικής έκδοσης: η πρωτοτυπία της μελέτης τόσο στο επίπεδο της θεωρητικής ανάλυσης όσο και στο επίπεδο της εμπειρικής τεκμηρίωσης επέβαλλε στον συγγραφέα τη χρήση ορισμένων ιδιόμορφων όρων και νεολογισμών [με προεξάρχοντα τον όρο «έντυπος καπιταλισμός» (print capitalism) ο οποίος αναφέρθηκε παραπάνω]. Βασικό μέλημα κατά την απόδοσή τους στη γλώσσα μας ήταν η κατά το δυνατόν μεγαλύτερη εγγύτητα του ελληνικού όρου προς τη σημασία και το περιεχόμενο του αντίστοιχου αγγλικού. Επίσης, προκειμένου να εμπλουτισθεί η γλαφυρότητα

της περιγραφής, ο σ. επιλέγει πολλές φορές τη χρήση λέξεων από τοπικά ιδιώματα της ΝΑ Ασίας ή συγκεκριμένες επίσημες ονομασίες με ιδεολογικό περιεχόμενο (όπως π.χ. η λέξη *lycée* για τα σχολεία των γαλλικών αποικιών). Στις πλείστες των περιπτώσεων, οι όροι αυτοί έχουν παραμείνει ως έχουν στην ελληνική μετάφραση ώστε να διαφυλαχθεί το ύφος του πρωτοτύπου.

#### ΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΠΟΙΟΣ ΘΑ ΠΕΡΙΜΕΝΕ ότι η θύελλα δυναμώνει όσο απομακρύνεται από τον Παράδεισο;

Οι ένοπλες συγκρούσεις στην Ινδοκίνα, μεταξύ των ετών 1978-1979, που αποτέλεσαν την άμεση αφορμή για να γραφτεί το αρχικό κείμενο των *Φαντασιακών Κοινοτήτων*, φαίνονται ήδη, δώδεκα χρόνια μόλις μετά, να ανήκουν σε άλλη εποχή. Εκείνη την περίοδο με βασάνιζε η προοπτική επέκτασης των μεγάλης κλίμακας πολέμων μεταξύ των σοσιαλιστικών κρατών. Τώρα τα μισά απ' αυτά τα κράτη κείτονται συντρίμια στα πόδια του Αγγέλου, ενώ τα υπόλοιπα κινδυνεύουν να έχουν την ίδια τύχη. Οι πόλεμοι που αντιμετωπίζουν όσα κράτη διασώθηκαν είναι εμφύλιοι. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα, με την έναρξη της νέας χιλιετίας, να μη μείνει τίποτε άλλο από την Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών πέραν των... δημοκρατιών.

Ήταν δυνατόν όλα αυτά να είχαν προβλεφθεί; Το 1983 έγραψα ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν «τόσο ο κληροδόχος προεθνικών δυναστικών κρατών του δεκάτου ένατου αιώνα όσο και προπομπός μιας διεθνιστικής τάξης του εικοστού πρώτου αιώνα». Έχοντας, όμως, ακολουθήσει τα ίχνη των εθνικιστικών εκρήξεων που κατέστρεψαν τα απέραντα πολύγλωσσα και πολυεθνικά βασίλεια, τα οποία διευθύνονταν από τη Βιέννη, το Λονδίνο, την Κωνσταντινούπολη, το Παρίσι και τη Μαδρίτη, δεν μπόρεσα να δω ότι αυτή η διαδρομή έφτανε μέχρι τη Μόσχα. Είναι μια πικρή παρηγοριά να διαπιστώνει κανείς ότι η ιστορία καταφέρει να επιβεβαιώνει τη «λογική» των *Φαντασιακών Κοινοτήτων* καλύτερα απ' όσο μπόρεσε ο συγγραφέας τους.

Δεν είναι μόνον η μορφή του κόσμου που έχει αλλάξει αυτά τα τελευταία δώδεκα χρόνια. Είναι και η μελέτη του εθνικισμού που έχει κυριολεκτικά μεταμορφωθεί ως προς τη μέθοδο, την κλίμακα, την εκλέπτυνση και την ποσότητα. Στην αγγλική μόνο γλώσσα μπορούμε να αναφέρουμε κάποια κείμενα-κλειδιά: το *Nations Before Nationalism* (1982) (Έθνη πριν από τον εθνικισμό) του Τζ. Α. Άρμστρονγκ, το *Nationalism and the State* (1982) (Εθνικισμός και κράτος) του Τζον Μπρείγυ, το *Nations and Nationalism* (1983) (Έθνη και εθνικισμός, ελλ. μτφρ. 1992) του Έρνεστ Γκέλνερ, το *Social Preconditions of National Revival in Europe* (1985) (Κοινωνικές προϋποθέσεις της αναβίωσης των εθνών στην Ευρώπη) του Μίροσλαβ Χροχ, το *The Ethnic Origins of Nations* (1986) (Οι εθνο-πολιτισμικές ρίζες του έθνους) του Άντονι Σμιθ, το *Nationalist Thought and the Colonial World* (1986) (Εθνικιστική σκέψη και αποικιακός κόσμος) του Π. Τσάτερτζι, το *Nations and Nationalisms since 1788* (1990) (Τα έθνη και ο εθνικισμός από το 1788 μέχρι σήμερα, ελλ. μτφρ. 1990) του Έρικ Χόμπσπμουμ. Τα έργα αυτά, με την ιστορική τους ευρύτητα και τη θεωρητική τους δύναμη, έθεσαν σε μεγάλο βαθμό σε αχρηστία τα παραδοσιακά συγγράμματα που πραγματεύονταν το ίδιο θέμα. Εν μέρει, αυτές οι εργασίες πυροδότησαν μια πληθώρα μελετών —ιστορικών, λογοτεχνικών, ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών, φεμινιστικών και άλλων— που συνδέουν τα αντικείμενα αυτών των ερευνητικών πεδίων με τον εθνικισμό και το έθνος<sup>1</sup>.

Η προσαρμογή των *Φαντασιακών Κοινοτήτων* στις απαιτήσεις των τεράστιων μεταβολών που έχουν επέλθει και στον κόσμο και στα κείμενα είναι μια δουλειά που υπερβαίνει τους παρόντες στόχους μου. Θεώρησα, λοιπόν, καλύτερο να αφήσω το κείμενο σαν ένα «μη-αποκαταστημένο» κομμάτι της περιόδου, με το δικό του ιδιαίτερο ύφος, μορφή και διάθεση. Δύο πράγματα με παρηγορούν. Απ' τη μια, η τελική έκβαση των εξελίξεων στον παλιό σοσιαλιστικό κόσμο παραμένει κρυμμένη στο σκοτάδι του μέλλοντος. Από την άλλη, η ιδιότυπη μέθοδος

και τα ζητήματα που απασχολούν τις *Φαντασιακές Κοινότητες* βρίσκονται, πιστεύω, ακόμα στο περιθώριο της νεότερης έρευνας που αφορά στον εθνικισμό — μ' αυτή την έννοια, τουλάχιστον, δεν είναι εντελώς ξεπερασμένες.

Στην παρούσα έκδοση προσπάθησα απλώς να διορθώσω λάθη που αφορούν σε δεδομένα, έννοιες και ερμηνείες, τα οποία θα μπορούσα να είχα αποφύγει προετοιμάζοντας το αρχικό κείμενο. Αυτές οι διορθώσεις —του πνεύματος του 1983, ας το πούμε έτσι— περιλαμβάνουν κάποιες αλλαγές της πρώτης έκδοσης καθώς και δύο νέα κεφάλαια, τα οποία έχουν ουσιαστικά το χαρακτήρα χωριστών παραρτημάτων.

Στο κυρίως κείμενο, ανακάλυψα δύο σοβαρά λάθη στη μετάφραση, μία τουλάχιστον υπόσχεση που έμεινε ανεκπλήρωτη, και μία παραπλανητική υπογράμμιση. Καθώς το 1983 δεν μπορούσα ακόμα να διαβάσω ισπανικά, στηρίχτηκα επιπόλαια στην αγγλική μετάφραση του *Noli Me Tangere* (Μη με θίγεις) του Χοσέ Ρισάλ από τον Λεόν Γκουερέρο, παρόλο που και παλιότερες μεταφράσεις ήταν διαθέσιμες. Μόλις το 1990 ανακάλυψα πόσο ελκυστικά είχε αλλοιώσει το πρωτότυπο κείμενο ο Γκουερέρο. Όσο για το εκτενές, πολύ σημαντικό απόσπασμα που παρέθεσα από το *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Το ζήτημα των εθνοτήτων και η σοσιαλδημοκρατία) του Ότο Μπάουερ επαναπαύτηκα στη μετάφραση του Oscar Jászi. Όταν πρόσφατα συμβουλευτήκα το γερμανικό πρωτότυπο, κατάλαβα σε πόσο μεγάλο βαθμό οι πολιτικές προτιμήσεις του Jászi αντανακλώνταν στη μετάφρασή του. Σε δύο τουλάχιστον σημεία έδωσα την υπόσχεση, χωρίς να την τηρήσω, ότι θα εξηγήσω για ποιο λόγο ο βραζιλιάνικος εθνικισμός ήταν τόσο ιδιότυπος και αναπτύχθηκε τόσο καθυστερημένα σε σύγκριση με τους εθνικισμούς των υπόλοιπων χωρών της Λατινικής Αμερικής. Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσω να εκπληρώσω την υπόσχεση που αθέτησα.

Ένας από τους στόχους που είχα θέσει από την αρχή ήταν να υπογραμμίσω τις απαρχές του εθνικισμού στο Νέο Κόσμο.

Έχω την αίσθηση ότι ένας ασυναίσθητος επαρχιωτισμός έχει από καιρό επηρεάσει και διαστρεβλώσει τη θεωρητική διαπραγμάτευση του εθνικισμού. Οι Ευρωπαίοι μελετητές, συνηθισμένοι να επαίρονται ότι οτιδήποτε σημαντικό στο σύγχρονο κόσμο προέρχεται από την Ευρώπη, χρησιμοποίησαν με μεγάλη ευκολία τους «δεύτερης γενιάς» εθνογλωσσικούς εθνικισμούς (ουγγρικό, τσεχικό, ελληνικό, πολωνικό, κ.λπ.) ως αφετηρία για τη διαμόρφωση του ερμηνευτικού προτύπου τους, είτε ήταν «υπέρ» είτε «κατά» του εθνικισμού. Με μεγάλη έκπληξη ανακάλυψα, σε πολλές από τις κριτικές για τις *Φαντασιακές Κοινότητες*, ότι αυτός ο ευρωκεντρικός επαρχιωτισμός παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό άθικτος και ακόμα ότι το πολύ σημαντικό κεφάλαιο για την προέλευση των αμερικανικών εθνικισμών δε θεωρήθηκε γενικά άξιο προσοχής. Δυστυχώς, καθώς δεν έβρισκα καλύτερη «άμεση» λύση στο πρόβλημα, μετονόμασα τον τίτλο του Κεφαλαίου 4 σε «Κρεολοί πρωτοπόροι».

Τα δύο «παραρτήματα» προσπαθούν να διορθώσουν θεωρητικά ολισθήματα της πρώτης έκδοσης<sup>2</sup>. Αρκετοί ευνοϊκά διακείμενοι κριτικοί εξέφρασαν την άποψη ότι το Κεφάλαιο 7 («Το τελευταίο κύμα») υπεραπλούστευσε τη διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώθηκαν οι πρώιμοι εθνικισμοί του «Τρίτου Κόσμου». Επιπλέον, το κεφάλαιο αυτό δε δίνει την πρέπουσα σημασία στο ζήτημα του ρόλου του τοπικού αποικιακού κράτους στη διαμόρφωση του ύφους αυτών των εθνικισμών, αλλά εστιάζεται περισσότερο στη μητρόπολη. Την ίδια στιγμή συνειδητοποίησα με κάποια ανησυχία ότι αυτό που είχα θεωρήσει ως τη σημαντικότερη συνεισφορά στη μελέτη του εθνικισμού, τις μεταβολές στην αντίληψη του χρόνου, χρειαζόταν ολοφάνερα το απαραίτητο συμπλήρωμά του: τις μεταβολές στην αντίληψη του χώρου. Η εξαιρετική διδακτορική διατριβή ενός νεαρού Ταϊλανδού ιστορικού, του Thongchai Winichakul, μου έδωσε το έναυσμα να σκεφτώ τη συμβολή της χαρτογραφίας στην εθνικιστική φαντασία.

Ως εκ τούτου, το παράρτημα «Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο» αναλύει τον τρόπο με τον οποίο, ασυνείδητα σε μεγάλο

βαθμό, το αποικιακό κράτος του δέκατου ένατου αιώνα (και οι πολιτικές που υπαγόρευσαν οι εμμονές του) δημιούργησε διαλεκτικά τη γραμματική των εθνικισμών που τελικά εκδηλώθηκαν για να το πολεμήσουν. Μάλιστα, μπορεί κανείς να φτάσει στο σημείο να πει ότι το κράτος φαντάστηκε τους εγγώριους εχθρούς του, όπως σ' ένα δυσόιωνο όνειρο, πολύ πριν αποκτήσουν ιστορική οντότητα. Στη διαμόρφωση αυτής της φαντασίας συνέβαλε η διαπλοκή του αφηρημένου ποσοτικού προσδιορισμού των ανθρώπων στην απογραφή, της διαμόρφωσης του χάρτη με βάση πολιτικές ενότητες και της συγκρότησης «οικουμενικής», κοσμικής γενεαλογίας από το μουσείο.

Το δεύτερο «παράρτημα» πηγάζει από την ταπεινωτική παραδοχή ότι το 1983 παρέθεσα τον Ρενάν ενώ δεν είχα ούτε κατά διάνοια καταλάβει τι πραγματικά έλεγε: εξέλαβα ως αυτονόητα ειρωνικό κάτι που στην πραγματικότητα ήταν πέρα για πέρα χονδροειδές. Η ταπείνωση αυτή με ώθησε επίσης να συνειδητοποιήσω ότι δεν είχα δώσει καμιά εύληπτη εξήγηση του πώς ακριβώς και γιατί τα νεοσύστατα έθνη φαντάστηκαν ότι οι ρίζες τους έφταναν στην αρχαιότητα. Ό,τι παρουσιάστηκε στις περισσότερες ακαδημαϊκές μελέτες ως μακιαβελικό τέχνασμα ή ως αστική φαντασίωση ή ως αποκάλυψη ιστορικής αλήθειας, με ελκύει τώρα ως κάτι πιο βαθύ και ενδιαφέρον. Να υποθέσουμε ότι η «αρχαιότητα» ήταν, σε μια συγκεκριμένη κρίσιμη ιστορική συγκυρία, αναγκαία συνέπεια του «νεωτερισμού»; Αν ο εθνικισμός, όπως υπέθεσα, ήταν η έκφραση μιας ριζικά διαφορετικής μορφής συνείδησης, δε θα έπρεπε η επίγνωση αυτής της ρήξης, καθώς και η αναγκαία λήθη της παλιάς συνείδησης, να δημιουργήσουν το δικό τους αφήγημα; Απ' αυτή την οπτική, η αταβιστική φαντασίωση —χαρακτηριστικό στοιχείο σχεδόν κάθε εθνικιστικής σκέψης από το 1820 και μετέπειτα— αποτελεί επιφανόμενο. Αυτό που είναι πραγματικά σημαντικό είναι η δομική ευθυγράμμιση της μετά το 1820 εθνικιστικής «μνήμης» με τις εσωτερικές αρχές και συμβάσεις της νεότερης βιογραφίας και αυτοβιογραφίας.

Πέρα από τα θεωρητικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα

που ίσως φανεί ότι έχουν τα δύο «παραρτήματα», το καθένα έχει τους δικούς του περιορισμούς. Τα δεδομένα για το «Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο» αντλούνται ολοκληρωτικά από τη νοτιοανατολική Ασία. Κατά κάποιο τρόπο αυτή η περιοχή προσφέρει θαυμάσιες ευκαιρίες για συγκριτική θεωρητική διαπραγμάτευση, αφού περιλαμβάνει περιοχές που προηγουμένως ήταν αποικίες όλων σχεδόν των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ολλανδίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών) καθώς επίσης και το Σιάμ που δεν υπήρξε αποικία. Παρ' όλα αυτά, μένει να φανεί κατά πόσο η ανάλυσή μου, παρόλο που μπορεί να είναι πειστική γι' αυτή την περιοχή, είναι δυνατόν να έχει εφαρμογή σ' ολόκληρο τον κόσμο. Στο δεύτερο παράρτημα, το αδρό εμπειρικό υλικό αφορά σχεδόν αποκλειστικά στη Δυτική Ευρώπη και στο Νέο Κόσμο, περιοχές για τις οποίες οι γνώσεις μου είναι αρκετά περιορισμένες. Ήταν όμως αναγκαίο να εστιάσω εκεί, αφού σ' αυτές ιδιαίτερα τις περιοχές, για πρώτη φορά οι αμνησίες του εθνικισμού έγιναν αντικείμενα αφήγησης.

ΜΙΗΕΝΤΙΚΤ ΑΝΤΕΡΣΟΝ

Φεβρουάριος 1991

#### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Χόμπσμπαουμ είχε το θάρρος να συμπεράνει μέσα απ' αυτή την πληθώρα μελετών ότι η εποχή του εθνικισμού πλησιάζει στο τέλος της: η κουκουβάγια της Αθηνάς πετάει στο λυκόφως.

2. Το πρώτο παράρτημα προέρχεται από ανακοίνωση στο συνέδριο που έγινε στο Καράτσι τον Ιανουάριο του 1989, το οποίο χρηματοδότησε το Παγκόσμιο Ινστιτούτο για την Έρευνα των Οικονομικών της Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου των Ηνωμένων Πολιτειών (World Institute for Development Economics Research). Προσχέδιο του δεύτερου παραρτήματος δημοσιεύτηκε στο *The Times Literary Supplement*, στις 13 Ιουνίου του 1986 κάτω από τη ρουμπρίκα «Narrating the Nation».



## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΓΙΝΕΙ, ίσως, ιδιαίτερα αντιληπτό ακόμα ότι επίκειται ένας θεμελιώδης μετασχηματισμός στην ιστορία του μαρξισμού και των μαρξιστικών κινημάτων. Τα πιο ορατά σημάδια του είναι οι πρόσφατοι πόλεμοι ανάμεσα στο Βιετνάμ, στην Καμπότζη και στην Κίνα. Οι πόλεμοι αυτοί έχουν κοσμοϊστορική σημασία, επειδή ήταν οι πρώτοι που διεξήχθησαν μεταξύ καθεστώτων των οποίων η ανεξαρτησία και τα επαναστατικά εχέγγυα θεωρούνταν αδιαμφισβήτητα και επειδή οι εμπόλεμοι έκαναν μόνο μια τυπική προσπάθεια να δικαιολογήσουν την αιματοχυσία με όρους μιας αναγνωρίσιμης μαρξιστικής θεωρητικής προσέγγισης. Ενώ ήταν ακόμα δυνατόν να ερμηνευθούν οι σινο-σοβιετικές συγκρούσεις του 1969 και οι σοβιετικές στρατιωτικές επεμβάσεις στη Γερμανία (1953), στην Ουγγαρία (1956), στην Τσεχοσλοβακία (1968) και στο Αφγανιστάν (1980) με όρους —ανάλογα με τις προτιμήσεις— όπως «κοινωνικός μπεριαλισμός», «αμυντικός σοσιαλισμός» κ.λπ., κανείς, φαντάζομαι, δε θεωρεί ότι ένα τέτοιο λεξιλόγιο μπορεί να δικαιολογήσει ό,τι συνέβη στην Ινδοκίνα.

Αν η βιετναμική επέμβαση και κατοχή της Καμπότζης το Δεκέμβριο του 1978 και τον Ιανουάριο του 1979 αντιπροσωπεύουν τον πρώτο ευρείας κλίμακας συμβατικό πόλεμο που εξαπολύθηκε από ένα μαρξιστικό επαναστατικό καθεστώς εναντίον ενός άλλου<sup>1</sup>, η εισβολή της Κίνας στο Βιετνάμ το Φεβρουάριο πολύ γρήγορα εδραίωσε την προηγούμενη ενέργεια. Μόνον οι πιο εύπιστοι θα διακινδύνευαν την πρόβλεψη ότι μια ενδεχόμενη έκρηξη των διακρατικών εχθροπραξιών στο τέλος του αιώνα θα βρει κατ' ανάγκην την ΕΣΣΔ και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας —πόσο μάλιστα τα μικρότερα σοσιαλι-

στικά κράτη— να μάχονται στην ίδια πλευρά. Ποιος μπορεί να είναι βέβαιος ότι η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία δε θα έρθουν κάποια μέρα σε σύγκρουση; Οι διαφορετικές ομάδες που επιζητούν την αποχώρηση του Κόκκινου Στρατού από την Ανατολική Ευρώπη, θα έπρεπε να αναλογιστούν το βαθμό στον οποίο η ισχυρή παρουσία του εκεί, από το 1945, απέτρεψε την ένοπλη σύρραξη μεταξύ των μαρξιστικών καθεστώτων της περιοχής.

Παρόμοιες εκτιμήσεις συμβαδίζουν με το γεγονός ότι από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά όλες οι επιτυχείς επαναστάσεις περιγράφουν τον εαυτό τους με εθνικούς όρους —η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, η Σοσιαλιστική Δημοκρατία του Βιετνάμ, και ούτω καθεξής— και μ' αυτό τον τρόπο εδραιώνονται σ' έναν εδαφικό και κοινωνικό χώρο κληρονομημένο από το προεπαναστατικό παρελθόν. Αντίθετα, το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση, όπως και το Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας, διακρίνονται από την απουσία εθνικού προσδιορισμού από την ονομασία τους, σημαίνει ότι είναι κληροδοχοί προ-εθνικών δυναστικών κρατών του δέκατου ένατου αιώνα όσο και προπομποί μιας διεθνιστικής τάξης πραγμάτων του εικοστού πρώτου αιώνα<sup>2</sup>.

Είναι απόλυτα σωστή η διατύπωση του Έρικ Χόμπσμπαουμ ότι τα «μαρξιστικά κινήματα και κράτη τείνουν να γίνουν εθνικά όχι μόνο στη μορφή αλλά και στην ουσία, που σημαίνει εθνικιστικά. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η τάση αυτή δε θα συνεχιστεί»<sup>3</sup>. Ούτε, άλλωστε, περιορίζεται η τάση αυτή στο σοσιαλιστικό κόσμο. Σχεδόν κάθε χρόνο τα Ηνωμένα Έθνη δέχονται νέα μέλη. Επιπλέον, πολλά «παλαιά έθνη», που κάποτε θεωρούνταν συμπαγή, απειλούνται από «υπό» εθνικισμούς μέσα στα ίδια τους τα σύνορα — εθνικισμούς, οι οποίοι ονειρεύονται, φυσικά, να πάψουν να είναι «υπό» κάποια ωραία ημέρα. Η πραγματικότητα είναι αρκετά απλή: το «τέλος της εποχής του εθνικισμού» που έχει εδώ και πολύ καιρό προαναγγεληθεί δεν είναι ούτε αμυδρά ορατό. Πράγματι, η εθνική υπόσταση είναι παγκοσμίως η πλέον νομιμοποιημένη αξία στην πολιτική ζωή του καιρού μας.

Αλλά όσο κι αν τα γεγονότα είναι ξεκάθαρα, η ερμηνεία τους παραμένει αντικείμενο μακροχρόνιας διαμάχης. Το έθνος, η εθνικότητα, ο εθνικισμός — έχουν όλα αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολα στον ορισμό τους, πόσο μάλλον στην ανάλυσή τους. Ενώ ο εθνικισμός έχει ασκήσει τεράστια επιρροή στο σύγχρονο κόσμο, η προοπτική διατύπωσης μιας πειστικής θεωρίας φαίνεται αχνή. Ο Χιου Σέτον-Γουότσον, συγγραφέας του καλύτερου και πλέον κατανοητού αγγλικού κειμένου για τον εθνικισμό, και κληροδόχος μιας τεράστιας φιλελεύθερης παράδοσης ιστοριογραφίας και κοινωνικών επιστημών, παρατηρεί με κάποια θλίψη: «Τελικά, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να επινοηθεί “ένας επιστημονικός ορισμός” του έθνους. Όμως, το φαινόμενο υπήρξε και υπάρχει»<sup>4</sup>. Ο Τομ Ναιρν, συγγραφέας του ρηξικέλευθου *The Break-up of Britain* (Ο διαμελισμός της Βρετανίας), και κληροδόχος της εξίσου μεγάλης μαρξιστικής παράδοσης ιστοριογραφίας και κοινωνικών επιστημών, παρατηρεί με ευθύτητα: «Η θεωρία του εθνικισμού αντιπροσωπεύει τη μεγάλη ιστορική αποτυχία του μαρξισμού»<sup>5</sup>. Όμως, ακόμα και αυτή η εξομολόγηση είναι κατά κάποιο τρόπο παραπλανητική στο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι υπονοεί την ατυχή έκβαση μιας μακράς και ενσυνείδητης αναζήτησης για επιστημονική σαφήνεια. Θα ήταν πιο ακριβές να πει κανείς ότι ο εθνικισμός αποδείχτηκε μια ενοχλητική ανωμαλία για τη μαρξιστική θεωρία, και ακριβώς γι' αυτό το λόγο αποσιωπήθηκε μάλλον παρά αντιμετωπίστηκε. Πώς αλλιώς να εξηγηθεί η αποτυχία του ίδιου του Μαρξ να εξηγήσει την αποφασιστικής σημασίας αντανυμία στην αξιωματημένη διατύπωση του 1848: «Το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει, φυσικά, πριν από όλα να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τη δική του αστική τάξη»<sup>6</sup>. Πώς αλλιώς να ερμηνεύσει κανείς το γεγονός ότι η έννοια «εθνική αστική τάξη» χρησιμοποιήθηκε, για παραπάνω από έναν αιώνα, χωρίς κάποια σοβαρή προσπάθεια να αιτιολογηθεί θεωρητικά η σχέση του επιθέτου; Γιατί αυτός ο ιδιαίτερος προσδιορισμός της αστικής τάξης — μιας παγκόσμιας τάξης στο βαθμό που προσ-

διορίζεται με βάση τις σχέσεις παραγωγής— είναι σημαντικός σε θεωρητικό επίπεδο;

Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να παρουσιάσει κάποιες ερευνητικές προτάσεις για μια πιο ικανοποιητική ερμηνεία της «ανωμαλίας» που αποτελεί ο εθνικισμός. Η αίσθησή μου είναι ότι σ' αυτό το θέμα τόσο η μαρξιστική όσο και η φιλελεύθερη θεωρία έχουν εξαντληθεί σε μια πτολεμαϊκή προσπάθεια να «σώσουν τα προσχήματα». Και ότι ένας επαναπροσδιορισμός της οπτικής με ένα, ας πούμε, κοπερνίκαιο πνεύμα αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Η δική μου αφετηρία είναι ότι η εθνικότητα, ή, όπως θα προτιμούσε κάποιος να το θέσει λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές σημασίες αυτής της λέξης, «η ιδιότητα του να ανήκει κανείς σε έθνος», όπως και ο εθνικισμός, είναι πολιτισμικά κατασκευάσματα μιας συγκεκριμένης μορφής. Για να τα κατανοήσουμε επαρκώς είναι ανάγκη να εξετάσουμε προσεκτικά πώς απέκτησαν ιστορική υπόσταση, ποιες σημασίες έχουν πάρει στο πέρασμα του χρόνου και γιατί, σήμερα, απολαμβάνουν τέτοιας βαθιάς συναισθηματικής αποδοχής. Θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι η δημιουργία αυτών των κατασκευασμάτων προς το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα<sup>7</sup> ήταν το αυθόρμητο απόσταγμα μιας σύνθετης «συνάντησης» διαφορετικών ιστορικών δυνάμεων. Αλλά και ότι, αφότου δημιουργήθηκαν, έγιναν «μοντέλα» ικανά να μεταφρευτούν, με ποικίλους βαθμούς αυτοσυνείδησης, σε μια μεγάλη ποικιλία κοινωνικών εδαφών, να συγχωνεύσουν και να συγχωνευθούν με μια αντίστοιχα μεγάλη ποικιλία πολιτικών και ιδεολογικών μορφωμάτων. Θα προσπαθήσω επίσης να δείξω γιατί η εποχή μας έχει ταυτιστεί τόσο πολύ μ' αυτά τα συγκεκριμένα πολιτισμικά κατασκευάσματα.

## Έννοιες και ορισμοί

Προτού αρχίσουμε τη διαπραγμάτευση των ζητημάτων που θίγηκαν παραπάνω, είναι σκόπιμο να σκεφτούμε για λίγο την

έννοια «έθνος» και να προτείνουμε ένα λειτουργικό ορισμό. Οι θεωρητικοί του εθνικισμού έχουν βρεθεί συχνά σε αμηχανία, για να μην πω σε αναστάτωση, μπροστά στα εξής τρία παράδοξα: 1. Την αντικειμενική νεωτερικότητα των εθνών στην αντίληψη των ιστορικών σε αντίθεση με την υποκειμενική παλαιότητά τους στην αντίληψη των εθνικιστών. 2. Την καθιερωμένη καθολικότητα της εθνικότητας ως κοινωνικο-πολιτισμικής έννοιας—στο σύγχρονο κόσμο καθένας και καθεμία μπορεί να, θα έπρεπε να, θα «έχει» μία εθνικότητα, όπως «έχει» φύλο— σε αντίθεση με την αθεράπευτη μερικότητα των συγκεκριμένων διακηρύξεών της, όπως ότι, εξ ορισμού, η «ελληνική» εθνικότητα θεωρείται *suī generis*. 3. Την «πολιτική» ισχύ των εθνικισμών σε αντίθεση με τη φιλοσοφική τους φτώχεια και ανακολουθία. Με άλλα λόγια, αντίθετα από την πλειονότητα των άλλων δογμάτων, ο εθνικισμός ποτέ δεν παρήγαγε τους δικούς του μεγάλους διανοητές: ούτε Χομπς ούτε Τοκβίλ ούτε Μαρξ ούτε Βέμπερ. Αυτό το «κενό» συχνά αντιμετωπίζεται από τους διεθνιστές και πολυγλωσσους διανοούμενους με κάποια συγκατάβαση. Όπως παρατήρησε η Γερτρούδη Στάιν όταν βρέθηκε στο Όουκλαντ, κάποιος μπορεί εύκολα να συμπεράνει ότι «εκεί δεν υπάρχει εκεί». Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ένας ευνοϊκά διακείμενος μελετητής του εθνικισμού όπως ο Τομ Ναιρν έγραψε ότι: «Ο “εθνικισμός” αποτελεί την παθολογία της σύγχρονης αναπτυξιακής ιστορίας, αναπόφευκτος σ’ ένα άτομο όσο η “νεύρωση” και με την ίδια ουσιώδη αμφισημία. Πρόκειται για μια εγγενή τάση καθόδου στη σχιζοφρένεια παρόμοια με αυτή της νεύρωσης, που προέρχεται από τα διλήμματα του αισθήματος της εγκατάλειψης που εξαπλώνεται στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου (το αντίστοιχο του παιδισμού για τις κοινωνίες) και είναι σε μεγάλο βαθμό αθεράπευτος»<sup>8</sup>.

Μέρος του προβλήματος αποτελεί το γεγονός ότι έχει κενείς ασυνείδητα την τάση να αντιμετωπίζει τον Εθνικισμό—με κεφαλαίο—Ε ως οντότητα—σαν να μπορούσε κανείς να αντιληφθεί τις Περιόδους που διανύει με κεφαλαίο Π— και μετά να τον

κατατάσσει ως μία ιδεολογία. (Ας σημειώσουμε εδώ ότι αν ο κάθε άνθρωπος διανύει χρονικές περιόδους, η Περίοδος αποτελεί απλώς αναλυτική κατηγορία.) Νομίζω ότι τα πράγματα θα γίνονταν πιο εύκολα αν κανείς αντιμετώπιζε τον εθνικισμό σαν να ανήκε στην ίδια κατηγορία με τη «συγγένεια» και τη «θηρσκεία» παρά με το «φιλελευθερισμό» ή το «φασισμό».

Με ένα ανθρωπολογικό πνεύμα, επομένως, προτείνω τον ακόλουθο ορισμό του έθνους: αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη.

Αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν<sup>9</sup>. Ο Ρενάν αναφέρθηκε σ' αυτή τη φαντασιακή λειτουργία όταν έγραψε με κάποιο σαρκασμό ότι: «Η πεμπτουσία του έθνους βρίσκεται στο ότι τα μέλη του έχουν πολλά κοινά καθώς και στο ότι έχουν ξεχάσει πολλά»<sup>10</sup>. Με κάπως οξύ τόνο ο Γκέλνερ διατυπώνει μια παρόμοια άποψη όταν αποφαινεται ότι «ο εθνικισμός δε σημαίνει ότι τα έθνη αφυπνίζονται στην αυτοσυνειδησία: επινοεί έθνη εκεί που δεν υπάρχουν»<sup>11</sup>. Το μειονέκτημα αυτής της διατύπωσης, όμως, έγκειται στο ότι ο Γκέλνερ είναι τόσο ανυπόμονος να δείξει ότι ο εθνικισμός ενδύεται ψευδή προσχήματα, ώστε εξομοιώνει την «επινόηση» με τη «χάλκωση» και την «πλαστικότητα» με τη «φαντασιακή σύλληψη» και τη «δημιουργία». Μ' αυτόν τον τρόπο υπονοεί ότι υπάρχουν «αληθινές» κοινότητες που πλεονεκτούν σε σχέση με το έθνος. Στην πραγματικότητα, κάθε κοινότητα που είναι μεγαλύτερη από ένα χωριό όπου οι άνθρωποι έχουν προσωπική επαφή (και ίσως ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση) είναι φαντασιακή. Οι κοινότητες δε διακρίνονται μεταξύ τους από την πλαστικότητα/γνησιότητά τους, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνονται με τη φαντασία. Οι κάτοικοι της Ιάβας ανέκαθεν γνώριζαν ότι είναι συνδεδεμένοι με ανθρώπους που δεν είχαν δει ποτέ,

αλλά αυτούς τους δεσμούς τούς είχαν συλλάβει με τη φαντασία τους μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο — ως συγγενικά και πελατειακά δίκτυα τα οποία ήταν δυνατόν να επεκταθούν απεριόριστα. Μέχρι πολύ πρόσφατα στη γλώσσα της Ιάβας δεν υπήρχε λέξη που να αποδίδει την αφηρημένη έννοια «κοινωνία». Μπορεί σήμερα να θεωρούμε τη γαλλική αριστοκρατία του *ancien régime* ως τάξη, είναι σίγουρο όμως ότι έγινε αντιληπτή μ' αυτόν τον τρόπο πάρα πολύ πρόσφατα<sup>12</sup>. Στην ερώτηση «ποιος είναι ο Comte de X;» η φυσιολογική απάντηση δε θα ήταν «ένα μέλος της αριστοκρατίας», αλλά «ο άρχοντας του X», «ο θεός του Baronne de Y», ή «κάποιος προστατευόμενος του Duc de Z».

Το έθνος συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως οριοθετημένο, γιατί ακόμα και το μεγαλύτερο από αυτά, που περιλαμβάνει ίσως και ένα δισεκατομμύριο ανθρώπινες ζωές, έχει καθορισμένα, έστω κι αν είναι ελαστικά, σύνορα, πέρα από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη. Κανένα έθνος δε φαντάζεται τον εαυτό του να ταυτίζεται με την ανθρωπότητα. Ούτε και οι πλέον μεσσιανικοί εθνικιστές δεν ονειρεύονται ότι κάποια μέρα όλα τα μέλη της ανθρωπότητας θα συνενωθούν με το έθνος τους, όπως, σε ορισμένες εποχές, ονειρεύονταν οι χριστιανοί μια χριστιανική οικουμένη.

Συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κυρίαρχο γιατί η έννοια έθνος γεννήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία ο Διαφωτισμός και η Επανάσταση κατέστρεψαν τη νομιμότητα της ιεραρχικά οργανωμένης ελέω Θεού μοναρχίας. Ωριμάζοντας σ' ένα στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας, κατά το οποίο ακόμα και οι πιο αποσιωμημένοι οπαδοί κάθε οικουμενικής θρησκείας βρίσκονται αναπόφευκτα αντιμέτωποι με τον υπαρκτό πλουραλισμό αυτών των θρησκειών και την αναντιστοιχία μεταξύ των οντολογικών επαγγελιών κάθε πίστης και της εδαφικής έκτασης, τα έθνη ονειρεύονται άμεσα την ελευθερία τους, έστω και υπό την αιγίδα του Θεού. Εγγύηση και έμβλημα αυτής της ελευθερίας είναι το κυρίαρχο κράτος.

Τέλος, συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κοινότητα, επειδή ανεξάρτητα από την ουσιαστική ανισότητα και εκμετάλλευση που κυριαρχεί σε κάθε κοινότητα, το έθνος νοείται πάντα ως μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση. Σε τελευταία ανάλυση, είναι αυτό το αίσθημα της αδελφότητας που δίνει τη δυνατότητα σε τόσα εκατομμύρια ανθρώπους, τους τελευταίους δύο αιώνες, όχι τόσο να σκοτώνουν, όσο να είναι πρόθυμοι να δίνουν τη ζωή τους για τόσο περιορισμένες φαντασιώσεις.

Αυτοί οι θάνατοι μας φέρνουν απότομα αντιμέτωπους με το κεντρικό πρόβλημα που θέτει ο εθνικισμός: για ποιο λόγο οι συρρικνωμένες φαντασιώσεις της πρόσφατης ιστορίας (με διάρκεια μόλις μεγαλύτερη από δύο αιώνες) προκαλούν τέτοιες κολλοσιαίες θυσίες; Πιστεύω ότι η αρχή μιας απάντησης βρίσκεται στις πολιτισμικές ρίζες του εθνικισμού.

#### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στόχος αυτής της διατύπωσης είναι να υπογραμμίσει την κλίμακα και τον τρόπο της συμπλοκής και όχι να επιρρίψει ευθύνες. Για να αποφευχθεί πιθανή παρεξήγηση, πρέπει να ειπωθεί ότι η επέμβαση το Δεκέμβριο του 1978 ξεκίνησε από ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ ανταρτών των δύο επαναστατικών κινημάτων, που είχαν ήδη αρχίσει από το 1971. Από τον Απρίλιο του 1977, οι μικρές κλίμακας επιδρομές που άρχισαν οι Καμπότζιοι και συνέχισαν οι Βιετναμέζοι, επεκτάθηκαν και διευρύνθηκαν, φτάνοντας στο αποκορύφωμά τους με τη μεγάλη βιετναμική εισβολή το Δεκέμβριο του 1977. Καμιά όμως απ' αυτές τις επιδρομές δεν επιδίωκε να ανατρέψει εχθρικά καθεστώτα ή να καταλάβει εκτεταμένα εδάφη ούτε και το μέγεθος των στρατευμάτων ήταν τέτοιο που να μπορεί να συγκριθεί με αυτά που αναπτύχθηκαν το Δεκέμβριο του 1978. Οι αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις γύρω από τις αιτίες του πολέμου αναλύονται σε βάθος απο τον Stephen P. Heder, «The Kampuchean-Vietnamese Conflict», στο David W.P. Elliott (εκδ.), *The Third Indochina Conflict*, σ. 21-67· Anthony Barnett, «Inter-Communist Conflicts and Vietnam», *Bulletin of Con-*



cerned Asian Scholars, 11:4 (October-December 1979), σ. 2-9, και Laura Summers, «In Matters of War and Socialism Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much», στο ίδιο, σ. 10-18.

2. Οποιοσδήποτε αμφιβάλλει για την εγκυρότητα μιας τέτοιας αντιστοιχίας του Ηνωμένου Βασιλείου με τη Σοβιετική Ένωση θα πρέπει να αναρωτηθεί ποια εθνικότητα απορρέει από την ονομασία του πρώτου: Μεγαλοβρετανο-ιρλανδική;

3. Eric Hobsbawm, «Some Reflections on "The Break-up of Britain"», *New Left Review*, 105 (September-October 1977), σ. 13.

4. Βλέπε του ίδιου, *Nations and States*, σ. 5. Η υπογράμμιση δική μου.

5. Βλέπε του ίδιου, «The Modern Janus», *New Left Review*, 94 (November-December 1975), σ. 3. Η δημοσίευση αυτή περιλαμβάνεται χωρίς αλλαγές στο *The Break-up of Britain* ως Κεφάλαιο 9 (σ. 329-363).

6. Karl Marx και Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, στο *Selected Works*, I, σ. 45. Η υπογράμμιση δική μου. Σε οποιαδήποτε θεωρητική ανάλυση, η λέξη «φυσικά» θα φαινόταν τουλάχιστον περιέργη στον υποφιασμένο αναγνώστη.

7. Όπως παρατηρεί ο Άιρα Κεμιλάινεν, οι δύο «πατέρες» της ακαδημαϊκής επιστημοσύνης του εθνικισμού, Χανς Κον και Carleton Hayes, ανέπτυξαν πειστικά επιχειρήματα γι' αυτή τη χρονολόγηση. Τα συμπεράσματά τους δεν έχουν, πιστεύω, αμφισβητηθεί σοβαρά παρά μόνο σε ορισμένες χώρες από ιδεολόγους του εθνικισμού. Ο Κεμιλάινεν επίσης παρατηρεί ότι η λέξη «εθνικισμός» δεν είχε χρησιμοποιηθεί ευρέως πριν από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Δεν απαντάται, για παράδειγμα, σε πολλά καθιερωμένα λεξικά του δέκατου ένατου αιώνα. Αν ο Άνταμ Σμιθ ξάφνιασε με τον πλούτο των «εθνών», εννοούσε με τον όρο αυτό τις «κοινωνίες» ή τα «κράτη» και τίποτα περισσότερο. Aira Kemilainen, *Nationalism*, σ. 10, 33 και 48-49.

8. *The Break-up of Britain*, σ. 359.

9. Πρβλ. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 5: «Το μόνο που μπορώ να πω είναι ότι ένα έθνος υφίσταται όταν ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων σε μια κοινότητα θεωρεί ότι αποτελεί έθνος ή συμπεριφέρεται σαν να αποτελεί έθνος». Μπορούμε να αποδώσουμε το «θεωρεί ότι αποτελεί» ως «φαντάζεται ότι αποτελεί».

10. Ernest Renan, «Qu'est-ce qu'une nation?» στο *Oeuvres*

*Complètes*, 1, σ. 892 προσθέτει: «tout citoyen français doit avoir oublié la Saint-Barthélemy, les massacres du Midi au XIII<sup>e</sup> siècle. Il n'y a pas en France dix familles qui puissent fournir la preuve d' une origine franque...»

11. Ernest Gellner, *Thought and Change*, σ. 169. Η υπογράμμιση δική μου.

12. Ο Hobsbawm, για παράδειγμα, ξεπερνάει το πρόβλημα λέγοντας ότι το 1789 αριθμούσε 400.000 σε πληθυσμό 23.000.000. (Βλέπε του ίδιου, *The Age of Revolution*, σ. 78). Θα ήταν όμως δυνατόν για κάποιον να συλλάβει αυτή τη στατιστική εικόνα της αριστοκρατίας την εποχή του ancien régime;

## ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ

ΔΕ ΘΑ ΒΡΕΙ ΚΑΝΕΙΣ πιο παραστατικά εμβλήματα της σύγχρονης κουλτούρας του εθνικισμού από τα κενοτάφια και τα μνημεία του Άγνωστου Στρατιώτη. Το δημόσιο τελετουργικό δέος που συνοδεύει αυτά τα μνημεία, ακριβώς επειδή είναι είτε σκόπιμα κενά είτε κανείς δε γνωρίζει ποιος κείται μέσα, δε συναντάται στο παρελθόν<sup>1</sup>. Για να κατανοήσουμε τη δύναμη αυτού του νεωτερισμού φτάνει να φανταστούμε τη γενική αντίδραση στον περίεργο που θα «ανακάλυπτε» το όνομα του Άγνωστου Στρατιώτη ή θα επέμενε να γεμίσει το κενοτάφιο με αληθινά λείψανα. Αυτή η ενέργεια θα αποτελούσε μια περίεργη ιεροσυλία των καιρών μας! Όμως, αν και οι τάφοι αυτοί δεν περιέχουν λείψανα θνητών ή αθάνατες ψυχές που μπορούν να ταυτιστούν με συγκεκριμένα πρόσωπα, είναι παρ' όλα αυτά διαποτισμένοι από εθνικές φαντασιώσεις<sup>2</sup>. (Αυτό εξηγεί για ποιο λόγο τόσο διαφορετικά έθνη έχουν παρόμοια μνημεία χωρίς να αισθάνονται την ανάγκη να προσδιορίσουν την εθνικότητα των απόντων κατόχων τους. Τι άλλο θα μπορούσαν να είναι εκτός από Γερμανοί, Αμερικανοί, Αργεντινοί...;)

Η πολιτισμική σημασία τέτοιων μνημείων γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη αν προσπαθήσει κανείς να φανταστεί το Μνημείο του Άγνωστου Μαρξιστή ή ένα κενοτάφιο των πεσόντων Φιλελευθέρων. Δε θα φαινόταν παράλογο κάτι τέτοιο; Ο λόγος είναι ότι ούτε ο μαρξισμός ούτε ο φιλελευθερισμός ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για το θάνατο και την αθανασία. Το γεγονός ότι η εθνικιστική φαντασία ασχολείται τόσο μ' αυτά υποδηλώνει μια ισχυρή συγγένεια με θρησκευτικές φαντασιώσεις. Επειδή αυτή η συγγένεια δεν είναι με κανέναν τρόπο τυχαία, είναι χρήσιμο να εξε-

τάσουμε τους πολιτισμικούς δεσμούς του εθνικισμού με το θάνατο, ως την τελευταία βαθμίδα μιας μεγάλης κλίμακας μοιραίων συμβάντων.

Αν ο τρόπος με τον οποίο ένας άνθρωπος πεθαίνει δεν υπακούει σε αναγκαιότητες, ο θάνατος είναι ένα αναπότρεπτο γεγονός. Η ανθρώπινη ζωή είναι γεμάτη από τέτοιους συνδυασμούς αναγκαιότητας και τύχης. Έχουμε όλοι επίγνωση του απρόβλεπτου και αναπόδραστου της ιδιαίτερης γενετικής κληρονομιάς μας, του φύλου μας, της ζωής μας, των σωματικών δυνατοτήτων μας, της μητρικής μας γλώσσας και ούτω καθ' εξής. Το μεγάλο προσόν των παραδοσιακών θρησκευτικών κοσμοαντιλήψεων (το οποίο πρέπει φυσικά να διαχωριστεί από το ρόλο τους στη νομιμοποίηση συγκεκριμένων συστημάτων εξουσίας και εκμετάλλευσης) είναι η ενασχόλησή τους με τον άνθρωπο μέσα στο σύμπαν, με τον άνθρωπο ως είδος και τα απροσδόκητα της ζωής. Η εκπληκτική επιδίωξη για χιλιάδες χρόνια του βουδισμού, του χριστιανισμού ή του ισλαμισμού σ' ένα πλήθος κοινωνικών σχηματισμών πιστοποιεί τη δημιουργική ανταπόκρισή τους στο καταλυτικό βάρος του ανθρώπινου πόνου — αρρώστιας, ακρωτηριασμού, οδύνης, γηρατειών και θανάτου. Γιατί γεννήθηκα τυφλός; Γιατί ο καλύτερος φίλος μου έμεινε ανάπηρος; Γιατί η κόρη μου είναι πνευματικά καθυστερημένη; Οι θρησκείες αποπειρώνται να εξηγήσουν. Η μεγάλη αδυναμία όλων των εξελικτικών/προοδευτικών μορφών σκέψης, χωρίς να εξαιρέσουμε το μαρξισμό, είναι ότι τέτοιου είδους ερωτήματα δεν παίρνουν απάντηση<sup>3</sup>. Την ίδια στιγμή, με διαφορετικούς τρόπους, η θρησκευτική σκέψη απαντά θετικά σε ακαθόριστες προσμονές αθανασίας, μετασχηματίζοντας κατά κανόνα το μοιραίο σε συνέχεια (κάρμα, προπατορικό αμάρτημα, κ.λπ.) Μ' αυτόν τον τρόπο η θρησκεία ασχολείται με τους δεσμούς μεταξύ των πεθαμένων και των ακόμα αγέννητων, το μυστήριο της αναγέννησης. Ποιοι βιώνουν τη σύλληψη και τη γέννηση του παιδιού τους χωρίς να αντιλαμβάνονται αμυδρά το τυχαίο και το μοιραίο που εμπεριέχει ως «συνέχεια»; (Και πάλι, το μειονέκτη-

μα της εξελικτικής/προοδευτικής σκέψης είναι η σχεδόν ηρακλείτεια εχθρότητα σε κάθε ιδέα συνέχειας.)

Φέρνω προς συζήτηση αυτές τις ίσως απλοϊκές παρατηρήσεις κυρίως γιατί στη Δυτική Ευρώπη ο δέκατος όγδοος αιώνας σηματοδοτεί όχι μόνο την αυγή της εποχής του εθνικισμού αλλά και τη δύση των θρησκευτικών τρόπων σκέψης. Ο αιώνας του Διαφωτισμού, της ορθολογιστικής εκκοσμίκευσης, έφερε μαζί του το δικό του σκοτάδι. Με την υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης, ο πόνος, που ήταν εν μέρει δημιουργήμα της πίστης, δε χάθηκε. Αποσύνθεση του παραδείσου: το μοιραίο γίνεται όλο και πιο αυθαίρετο. Το παράλογο της σωτηρίας: ένας νέος τρόπος συνέχειας γίνεται όλο και πιο αναγκαίος. Αυτό που επομένως χρειαζόταν ήταν ένας εκκοσμιευμένος μετασχηματισμός του μοιραίου σε συνέχεια, του τυχαίου σε σημασία. Όπως θα δούμε, η ιδέα του έθνους ανταποκρινόταν (ανταποκρίνεται) σ' αυτόν το στόχο περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Εάν είναι γενικά παραδεκτό ότι τα εθνικά κράτη αποτελούν φαινόμενο «νέο» και «ιστορικό», τα έθνη στα οποία τα εθνικά κράτη δίνουν πολιτική υπόσταση ξεπροβάλλουν από ένα πανάρχαιο παρελθόν<sup>4</sup>, και, ακόμα πιο σημαντικό, κινούνται προς ένα απεριορίστο μέλλον. Ο εθνικισμός έχει τη μαγική ικανότητα να μεταμορφώνει το τυχαίο σε πεπρωμένο. Ακολουθώντας τον Debroy, θα λέγαμε: «Ναι, είναι εντελώς συμπτωματικό ότι γεννήθηκαν Γάλλοι· αλλά, σε τελευταία ανάλυση, η Γαλλία είναι αιώνια».

Αν και είναι περιττό να το πω, δεν ισχυρίζομαι ότι η εμφάνιση του εθνικισμού στο τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα είναι «προϊόν» της διάβρωσης των θρησκευτικών βεβαιοτήτων ή ότι η διάβρωση αυτή δεν απαιτεί μια σύνθετη ερμηνεία. Ούτε εισηγούμαι με κάποιον τρόπο ότι ο εθνικισμός ιστορικά αντικαθιστά τη θρησκεία. Προτείνω να εξετάσουμε το φαινόμενο του εθνικισμού όχι σε σχέση με πολιτικές ιδεολογίες τις οποίες οι άνθρωποι ασπάζονται συνειδητά, αλλά σε σχέση με τα μεγάλα πολιτισμικά συστήματα που προηγήθηκαν, από τα οποία —ή και σε αντιδιαστολή με τα οποία— δημιουργήθηκε.

Για τους παρόντες σκοπούς, τα δύο πολιτισμικά συστήματα που έχουν σχέση με το θέμα είναι η θρησκευτική κοινότητα και το δυναστικό καθεστώς. Γιατί και τα δύο, στην ακμή τους, αποτελούσαν πλαίσια αναφοράς που λαμβάνονταν ως δεδομένα, ακριβώς όπως και ο εθνικισμός σήμερα. Το να εξετάσουμε λοιπόν πώς απέκτησαν τα πολιτισμικά αυτά συστήματα αυταπόδεικτη πειστικότητα και την ίδια στιγμή να υποδείξουμε τα κεντρικά στοιχεία που προκάλεσαν την αποδόμησή τους πιστεύω ότι αγγίζει την ουσία του προβλήματος.

## Η θρησκευτική κοινότητα

Λίγα πράγματα εντυπωσιάζουν περισσότερο από την απέραντη εδαφική έκταση που καταλαμβάνει η ισλαμική Ούμμα —από το Μαρόκο ως το Αρχιπέλαγος Σούλου—, η χριστιανοσύνη —από την Παραγουάη ως την Ιαπωνία—, και ο βουδιστικός κόσμος —από τη Σρι Λάνκα μέχρι τη χερσόνησο της Κορέας. Οι μεγάλες ιερές κουλτούρες (και για τους παρόντες σκοπούς μας είναι θεμιτό να συμπεριλάβουμε και τον «κομφουκιανισμό») μπορούσαν να ενσωματώσουν νοητικά μεγάλες κοινότητες. Όμως, η χριστιανοσύνη, η ισλαμική Ούμμα, ακόμα και το Κεντρικό Βασίλειο —το οποίο, παρόλο που εμείς σήμερα το θεωρούμε κινεζικό, αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως κεντρικό— ήταν δυνατόν να επινοηθούν κατά μεγάλο μέρος μέσω της ιερής γλώσσας και της γραφής. Ας πάρουμε για παράδειγμα το Ισλάμ: αν οι Μαγκουιντανάο συναντούσαν Βερβέρους στη Μέκκα, καθώς μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες, θα ήταν αδύνατον να συνεννοηθούν μεταξύ τους μέσω του προφορικού λόγου. Καταλάβαιναν παρ' όλα αυτά οι μεν τα ιδεογράμματα των δε, επειδή τα κοινά ιερά κείμενά τους ήταν γραμμένα στην κλασική αραβική. Μ' αυτή την έννοια, ο αραβικός γραπτός λόγος λειτούργησε όπως τα κινεζικά ιδεογράμματα, δημιουργώντας μια κοινότητα σημείων, και όχι ήχων. (Με τον ίδιο τρόπο η γλώσσα των μαθη-

ματικών συνεχίζει μια παλιά παράδοση. Οι Ρουμάνοι δεν έχουν ιδέα πώς οι Ταϊλανδοί αποκαλούν το +, και αντιστρόφως, όμως και οι δύο καταλαβαίνουν το σύμβολο.) Όλες οι μεγάλες κλασικές κοινότητες συνέλαβαν τον εαυτό τους ως κέντρα του κόσμου, μέσω μιας ιερής γλώσσας που συνδεόταν με μια υπερκοσμική τάξη κυριαρχίας. Αναλογικά, η έκταση της γραπτής λατινικής, Πάλι\*, αραβικής ή κινεζικής ήταν θεωρητικά απεριόριστη. (Στην πραγματικότητα, όσο πιο νεκρή είναι η γραπτή γλώσσα—όσο περισσότερο, δηλαδή, απέχει από τον προφορικό λόγο—τόσο το καλύτερο: θεωρητικά, καθένας έχει πρόσβαση σε έναν καθαρό κόσμο σημείων.)

Όμως, αυτού του είδους οι κλασικές κοινότητες που ήταν συνδεδεμένες με ιερές γλώσσες διέφεραν από τις φαντασιακές κοινότητες των νεότερων εθνών. Μια ουσιώδης διαφορά ήταν η ακλόνητη βεβαιότητα των παλαιότερων κοινοτήτων στην απαρράμιλλη ιερότητα των γλωσσών τους, και επομένως οι αντιλήψεις τους σχετικά με την αποδοχή νέων μελών στην κοινότητα. Οι Κινέζοι μανδαρίνοι αντιμετώπισαν ευνοϊκά τους βαρβάρους που κόπιαζαν για να μάθουν να σχηματίζουν τα ιδιογράμματα του Κεντρικού Βασιλείου. Οι βάρβαροι αυτοί ήταν ήδη στο δρόμο προς την ολοκληρωτική αφομοίωση<sup>5</sup>. Ένας ημι-πολιτισμένος θεωρούνταν απείρως καλύτερος από έναν βάρβαρο. Αυτή η συμπεριφορά δεν ήταν βέβαια προνόμιο μόνο των Κινέζων ούτε περιοριζόταν στην αρχαιότητα. Ας δούμε, για παράδειγμα, τη μεταγενέστερη «πολιτική που αφορούσε στους βαρβάρους», που διαμορφώθηκε στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα από το φιλελεύθερο Κολομβιανό Πέδρο Φερμίν ντε Βάργκας:

Για να αναπτυχθεί η γεωργία μας είναι απαραίτητο να εξισπανίσουμε τους Ινδιάνους μας. Η οκνηρία τους, η ηλιθιότητά τους και η απάθειά τους προς οτιδήποτε έχει σχέση με φυσιολογικές ανθρώπινες επιδιώξεις οδηγούν

\* Γλώσσα των ιερών βουδιστικών κειμένων (Σ.τ.Μ.).

κάποιον στη σκέψη ότι προέρχονται από μια εκφυλισμένη ράτσα που ξεπέφτει ολοένα και περισσότερο όσο απομακρύνεται από την αρχή της δημιουργίας της... θα ήταν ευχής έργο να εξαλειφθούν οι Ινδιάνοι μέσω της επιμειξίας με λευκούς, της απαλλαγής τους από το φόρο υποτέλειας και άλλες επιβαρύνσεις και τέλος μέσω της παροχής έγγραφας ιδιοκτησίας<sup>6</sup>.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ο φιλελεύθερος αυτός εξακολουθεί να προτείνει την «εξάλειψη» των Ινδιάνων της περιοχής του εν μέρει μέσω της «απαλλαγής τους από το φόρο υποτέλειας» και της «παροχής εγγείου ιδιοκτησίας», και όχι εξοντώνοντάς τους με όπλα και μικρόβια όπως άρχισαν να κάνουν αμέσως μετά οι διάδοχοί του στη Βραζιλία, στην Αργεντινή και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αξίζει να προσέξει κανείς, παράλληλα με τη συγκαταβατική ωμότητα, μια εγκόσμια αισιοδοξία: ο Ινδιάνος είναι σε τελευταία ανάλυση δυνατόν να λυτρωθεί, αν γονιμοποιηθεί από λευκό «πολιτισμένο» σπέρμα κι αν αποκτήσει ιδιοκτησία όπως ο καθένας. (Είναι εντυπωσιακό πόσο διαφορετική είναι η στάση του Φερμίν από εκείνη των μεταγενέστερων Ευρωπαϊκών μπεριαλιστών που προτιμούσαν τους «φυλετικά καθαρούς» Μαλαισίους, Γκούρκα και Χάουζα από τους «μιγάδες», «ημιμαθείς ιθαγενείς», «αράπηδες» και τα σχετικά.)

Ωστόσο, αν και οι ιερές σιωπηλές γλώσσες αποτελούσαν το μέσο με το οποίο οι μεγάλες παγκόσμιες κοινότητες του παρελθόντος συλλαμβάνονταν με τη φαντασία, η πραγματικότητα τέτοιων φανταστικών μορφών εξαρτιόταν από μια ιδέα που ήταν σε μεγάλο βαθμό ξένη προς τη σύγχρονη δυτική σκέψη: την αυθαίρετη σχέση μεταξύ των μερών του γλωσσικού σημείου. Τα κινεζικά, λατινικά ή αραβικά ιδεογράμματα ήταν απόρροια της πραγματικότητας και όχι αυθαίρετες αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Γνωρίζουμε καλά τη μακρά διαμάχη σχετικά με το ποια ήταν η κατάλληλη γλώσσα (η λατινική ή η καθο-